

УДК 811.161.2'367.625

ДІЄСЛОВА ВЗАЄМНОЇ ДІЇ ІЗ СЕМАНТИКОЮ РОДИННОЇ СПОРІДНЕНОСТІ

Конєєва О. О.

У статті проаналізовано лексико-семантичні особливості дієслів взаємної дії із семантикою родинної спорідненості. Розглянуто ядерні й периферійні значення в парадигматичній структурі дієслів.

Ключові слова: дієслова взаємної дії, лексико-семантична група дієслів родинної спорідненості, архісема, диференційна сема.

В статье проанализированы лексико-семантические особенности глаголов взаимного действия с семантикой родства. Рассмотрены ядерные и периферийные значения в парадигматической структуре глаголов.

Ключевые слова: глаголы взаимного действия, лексико-семантическая группа глаголов родства, архисема, дифференциальная сема.

The article deals with the lexico-semantic features of the verbs of reciprocal action with the semantics of family resemblance. Nuclear and peripheral values are considered in the paradigmatic structure of verbs.

Key words: paradigmatic action verbs, lexical-semantic group of the verbs of family resemblance, arhisema, differential seme.

Системний характер мови виявляється на всіх рівнях мовної системи, зокрема і на лексико-семантичному рівні. Дослідження лексики ґрунтується на врахуванні її системного характеру і відбувається шляхом виділення лексико-семантичних груп, до яких включають співвідносні за змістом слова однієї й тієї самої частини мови. Інтерес мовознавців до вивчення дієслівної лексики зумовлюється визнанням фундаментальної ролі дієслова в системі мови як структурного й семантичного центру речення, як лексеми, яка формує великі лексичні класи, семантично притягуючи і вибудовуючи в певну систему переважно більшість іменної лексики [1, с. 22].

Дієслова взаємодії, пов'язаної із родинною спорідненістю, позначають таку взаємно спрямовану дію, яка передбачає встановлення родинних стосунків, створення родини, тобто такої групи людей, що "складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом" [2, с. 504]. До цього лексико-семантичного розряду (ЛСР) належать такі дієслова: ріднитися – поріднитися; зріднюватися – зріднитися; споріднюватися – споріднитися; родичатися – породичатися (1; 2); родатися – породатися; брататися – збрататися,

побрататися; куматися – покуматися; перекуматися; своячитися – посвоячитися. Усього 9 лексем¹

Слід зазначити, що в "Словнику української мови" в 11-ти томах більшість із зазначених вище дієслів (ріднитися, поріднитися, родичатися, породичатися, родатися, породатися, брататися, збрататися, побрататися, куматися, покуматися, своячитися, посвоячитися) подаються у різних словникових статтях, тобто вважаються окремими лексемами, хоча різняться лише видовими формами і протиставляються двома граматичними значеннями – граничністю/неграничністю вияву цілісної/нецілісної процесуальної ознаки, характерною для дієслів доконаного і недоконаного виду, маючи при цьому однакову семантику. Отже, зазначені дієслова "відповідно до властивих їм категоріальних значень процесуальних ознак перебувають у корелятивно-опозиційному зв'язку і утворюють дієслівну видову пару" [3, с. 408], а не є різними лексемами.

Використавши метод ступінчатої ідентифікації для підтвердження думки про реальність існування парадигматичних зв'язків між словами у межах аналізованого ЛСР, дійшли висновку, що лексеми цього ЛСР ідентифікуються такими словосполучен-

¹ Приклади лексем дібрано методом суцільної вибірки із "Словника української мови" в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980) (далі – СУМ).

нями: “вступати в родинні стосунки, зв’язки”, “стати/ставати рідними, родичами, близькими, дорогими”, “виявляти братні почуття”, “бути/стати кумами”. Лексеми ЛСР родинної спорідненості ідентифікуються також тими дієсловами, які належать до аналізованого розряду (родичатися, породичатися, ріднитися, зріднюватися). Усі дієслова і словосполучення, що виступають ідентифікаторами лексем із семантикою родинної спорідненості, знаходяться в синонімічних відношеннях із словом ріднитися, яке є домінантою цього синонімічного ряду, а, отже, і словом-ідентифікатором ЛСР дієслів родинної спорідненості.

Аналізований ЛСР має ієрархічну будову, хоч майже всі лексеми входять до нього своїм основним значенням і утворюють ядро лексико-семантичного розряду. Лише дієслова *своячитися*, *споріднюватися*, *брататися* і один лексико-семантичний варіант слова *родичатися* знаходяться на периферії. Можна навіть твердити, що дієслово *своячитися* знаходиться на межі з іншим ЛСР аналізованої підгрупи дієслів спорідненості, тому що якщо на перший план поставити дію, яка позначена цим дієсловом та ідентифікується у словниковому тлумаченні за допомогою слова “ріднитися”, то дієслово *своячитися* слід віднести до ЛСР дієслів родинної спорідненості. Якщо ж на перший план ставиться причина, через яку відбувається дія (у словниковій дефініції ця причина ідентифікується сполукою “через одруження”), то аналізовану лексему відносимо до ЛСР дієслів спорідненості, пов’язаної із шлюбом.

Подібні спостереження можна зробити також щодо дієслів *споріднюватися* і *брататися*, які першим своїм значенням можуть входити і до підгрупи дієслів дружби, і до ЛСР дієслів родинної спорідненості залежно від того, яка ядерна сема – “дружити” чи “споріднюватися” – виноситься на перший план: *споріднюватися* (ставати близькими, спорідненими за звичками, переконаннями і т.ін.; *зближуватися*, *зріднюватися*) [СУМ, т. IX, с. 574]; *брататися* (близько здружуватися, виявляти до кого-небудь братні почуття) [СУМ, т. I, с. 227].

Архісема “взаємодіяти”, яка означає “перебуваючи у зв’язку, взаємно діяти, бути у взаємодії”, властива всім лексемам, що входять до лексико-семантичного поля дієслів взаємної дії, становить ядро значення лексеми, демонструє набір елементів змісту родового поняття, тоді як усі інші елементи групи знаходяться в привативних опозиціях до родового слова [4, с. 45]. Водночас її складовою є ядерна сема “споріднюватися”, яка притаманна семантичній структурі дієслів спорідненості, а також ідентифікуюча сема ЛСР “родинні стосунки”.

Компонентний аналіз, який, за визначенням О.В. Гулиги та Є.Й. Шендельса, “є розкладанням семантичної структури одиниць лексичного, морфологічного і синтаксичного рівнів на найдрібніші семантичні елементи – семи” [5, с. 312], дав змогу встановити склад диференційних сем, які разом з архісемою “взаємодіяти”, ядерною семою “споріднюватися” та ідентифікуючою семою формують семантичну структуру дієслів аналізованого ЛСР. Це такі диференційні семи: становлення; буттєвості; кількості учасників взаємодії; характеру родинної спорідненості.

Диференційна сема “становлення” як складовий компонент семантичної структури семем лексико-семантичного розряду дієслів родинної спорідненості входить до словникового визначення майже всіх лексем: ріднитися, зріднюватися, родичатися, покуматися та ін. Ця диференційна сема має таке значення: “вступати/вступити в родинні стосунки”, “ставати/стати родичами”. Словниковими конкретизаторами зазначеної семи є дієслова *вступати/вступити* і *ставати/стати*: ріднитися (*вступати* у родинні стосунки, зв’язки з ким-небудь) [СУМ, т. VIII, с. 559]; покуматися (*стати* кумами) [СУМ, т. VII, с. 55]. Лексема родатися не має у словниковому визначенні конкретизатора семи становлення, але щодо видового корелята цієї лексеми слова *породатися* у словниковій дефініції зазначено, що це “те саме, що *родичатися*” [СУМ, т. VII, с. 265]. Отже, диференційна сема становлення міститься у семантичній структурі дієслова *родатися* імпліцитно.

Лише дієслово *куматися* має у своїй семантичній структурі диференційну сему буттєвості, яка означає “бути родичами” і в словниковому визначенні містить конкретизатор *бути*: *куматися* (*бути* кумами) [СУМ, т. IV, с. 397].

Як і всім лексемам із значенням взаємної дії, дієсловам ЛСР родинної спорідненості властива диференційна сема кількості учасників взаємодії, хоч її конкретизатори – *сполуки з ким*, *з ким-небудь* і *одне одному* – містяться у словникових тлумаченнях лише трьох лексем (ріднитися, зріднюватися, родичатися). Наприклад: *зріднюватися* (ставати близькими, дорогими *одне одному*) (СУМ, т. III, с. 707); *родичатися* (1. *Вступати* у родинні стосунки, зв’язки з ким-небудь. 2. Підтримувати родинні стосунки, зв’язки, визнавати спорідненість з ким-небудь) (СУМ, т. VIII, с. 596). Диференційна сема кількості учасників ситуації для всіх дієслів, крім дієслова *перекуматися*, виражається формулою “два і більше учасники ситуації”. Для лексеми *перекуматися* ця формула є такою: “три і більше учасники ситуації”, через те, що аналізована диференційна сема в тлумаченні цього дієслова має конкретизатором словосполучення *всім або багатьом*, яке передбачає не менше трьох учасників взаємодії. Ще одним формальним засобом вираження цієї диференційної семи є префікс *пере-*, який надає словам загального словотвірного значення “здійснити дію, названу твірною основою, кількома особами одночасно”.

До семантичної структури деяких дієслів аналізованого ЛСР (*брататися*, *куматися*, *перекуматися*, *своячитися*) входить диференційна сема характеру родинної спорідненості. Більшість лексем цього ЛСР означають спорідненість загальну. Дієслова ж, наведені вище, характеризуються виразною конкретизованістю семантики. Вони означають родинну спорідненість, характер якої дістає експліцитне вираження через спільні кореневі морфеми і слова-конкретизатори. Дієслова *брататися* (*збрататися*, *побрататися*) є дериватами слова *брат*; *куматися* (*покуматися*, *перекуматися*) мають спільний корінь *кум*, а *своячитися* (*посвоячитися*) – належать до словотвірного гнізда з центральним словом *свояк*. У словникових визначеннях лексем, яким властива аналізована диференційна сема, дається конкретна інформація про характер родинної взаємодії.

Конкретизаторами виступають словосполучення, які складаються з дієслова *бути*, *стати* й іменника, що є спільнокореневим для пояснюваного дієслова: *куматися* (*бути кумами*) [СУМ, т. IV, с. 397]; *перекуматися* (*стати кумом або кумою*) [СУМ, т. VI, с. 209]; *посвоячитися* (*стати свояками*) [СУМ, т. VII, с. 313]. У словниковому тлумаченні дієслова *брататися* дещо інший конкретизатор семи характеру родинних стосунків. Це словосполучення *виявляти братні почуття*, в якому прикметник *братні* є спільнокореневим до зазначеного дієслова.

У межах аналізованого ЛСР можна виділити дієслова, що утворюють на основі подібності

значень синонімічний ряд: *ріднитися* (*поріднитися*), *зріднюватися*, *споріднюватися*, *родичатися* (*породичатися*), *родатися* (*породатися*). Значення деяких із цих лексем розкривається за допомогою дієслів цього самого синонімічного ряду: *поріднитися* (*стати рідними*, *родичами*, *породичатися*); *родатися* (*родичатися*).

Отже, вивчення семантичних параметрів дієслів є важливим завданням сучасної лінгвістичної науки з огляду на системний характер лексики, а також зважаючи на те, що дієслово характеризується виключною складністю і специфікою свого змісту, здатністю до вияву широких парадигматичних і синтагматичних відношень.

Література

1. Гайсина Р. М. Сопоставительное описание лексических полей : учебное пособие / Р. М. Гайсина; Башк. ун-т. – Уфа, 1990. – 68 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
3. Сучасна українська літературна мова : підручник для студ. філол. ф-тів вузів / за ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища шк., 1997. – 493 с.
4. Лексико-семантические группы русских глаголов / под ред. Э. В. Кузнецовой. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1989. – 180 с.
5. Гулыга Е. В. О компонентном анализе значимых единиц языка / Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 292–314.
6. Словник української мови : в 11 т. / редкол. : І. К. Білодід (голова) ; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К. : Наук. думка, 1970–1980.